

CRIVINA DE SUS - SATUL BĂNĂȚEAN SCINDAT ÎNTRE TRADIȚIE ȘI „ÎNNOIRE”

Diana Belci*

Abstract

Crivina de Sus is a remote village in the Făget region, on the historical border between Banat and Ardeal. The village numbers only 92 houses, but it has one of the oldest wooden churches in Banat. This article shows how traditional architecture gradually disappears from the village while new oversized villas emerge. The study of this particular village started at the beginning of June 2013, and it is part of a larger project named “The Cemetery as an Element in the Evolution of Cultural Landscape”. This project gathered various specialists in art, architecture, restoration, urban planning, landscape architecture, anthropology etc. After a short presentation of the historical and urban evolution of the village, the article raises the question whether or not the 11 traditional houses left in the village could still be saved and restored, and how the local community could be involved. The main difficulty is the fact that many locals think that having a bigger, modern house is a sign of wealth and social status. The local authorities seem to agree, as they focus on spending money for roads and utilities. Raising awareness towards vernacular architecture is not an easy task for the organizers of the workshop in Crivina de Sus. Although there are many EU documents and recommendations to sustain conservation and protection of rural heritage, few locals are interested. Maybe Crivina de Sus could be a pretext to start a pioneer project on sustainable rural renewal.

Key words: Crivina de Sus, rural heritage, Banat traditional housing

Banatul, spațiu multicultural și multietnic a fost de-a lungul existenței sale milenare, scena unor transformări urbane fundamentale care au anulat adeseori etapele precedente. Cu toate acestea, atunci când vine vorba de locuirea tradițională rurală, există puține etape în evoluția sa istorică în care satul românesc să se fi “înnoit” la fel de repede cum s-a întâmplat în ultimii 20 de ani.

Pentru a putea înțelege scara la care se produce o pierdere inestimabilă de patrimoniu cultural în perioada contemporană, ascunsă adeseori sub umbrela largă a

termenului **modernizare**, trebuie să înțelegem schimbările urbane care au bulversat legăturile tradiționale dintre sat și oraș, exodul masiv al populației către oraș și vice-versa, precum și fragila graniță dintre **tradiție** și înnoire.

Teodor Octavian Gheorghiu¹ sesizează sensul dublu cu care este investit cuvântul **tradiție**, citând „Micul dicționar enciclopedic român” din 1984. Pe de o parte **tradiția** reprezintă un „ansamblu de concepții, de obiceiuri, de datini și de credințe care se statornicesc istoricește în cadrul unor grupuri sociale sau naționale și care se transmit (prin viu grai) din generație în generație”, iar pe de altă parte, tradiția este văzută ca fiind o „tendință excesivă spre folclor, istorie și primitivism, care se opune modernismului și respinge ideea de civilizație”. E cu atât mai delicat de vorbit despre bunuri imobile tradiționale în condițiile în care „modul de viață al societăților tradiționale se baza aproape exclusiv pe decizii urmărind **utilitatea practică**”², practicile, obiceiurile și cutumele fiind mai importante decât spațiul fizic în care se desfășurau ele. Cu alte cuvinte sfatul obștii era mai important decât clădirea unde se desfășura, parohia și slujba religioasă sunt mai importante decât biserica. Un edificiu era folosit atât timp cât era considerat util, după care era modificat adaptat sau demolat. Dacă o clădire rezista vremii, acest fapt se datora fie „viabilității ei, fie lipsei de mijloace pentru a o înlocui.”³ Cum majoritatea edificiilor erau realizate din materiale perisabile, aflate la îndemână, nu este deloc surprinzător faptul că vetrele satelor se modifică ades iar demolarea și reconstrucția par a fi parte din vocabularul evoluției Banatului.

Banatul românesc actual, situat în sud-vestul țării, cuprinde județele Timiș și Caraș-Severin integral, la care se adaugă județele Arad, până la Mureș și parțial județul Mehedinți. Granițele Banatului au fost adeseori mobile prelungindu-se spre vest și sud-est pe teritoriul Ungariei și a Serbiei de astăzi.

Descoperirile arheologice atestă în Banat urmele uneia dintre cele mai vechi locuiri din Europa. Multiplii cârmuitori cunoscuți și necunoscuți care au stăpânit teritorii din Banat și-au lăsat într-un mod sau altul amprenta. În ciuda acestor factori externi și interni, modul de locuire a rămas multă vreme constant, probabil datorită folosirii aceluiași materiale și tehnici

¹ Teodor Octavian Gheorghiu, *Locuirea tradițională rurală în zona Banat-Crișana*, Ed. Eurobit, Timișoara, 2008, p. 6.

² *Ibidem*, p. 8.

³ *Ibidem*.

* Universitatea „Politehnica” Timișoara, Facultatea de Arhitectură.

de construcție. Nu este exagerat să afirmăm că locuința rurală bănățeană, cu toate diferențele de la o zonă la alta, nu s-a transformat fundamental decât după Al Doilea Război Mondial, pentru ca după 1989 să devină mai degrabă o „raritate” în peisajul rural decât o prezență dominantă. Un succint parcurs istoric al evoluției acestei zone se impune.

Retragerea trupelor romane din Dacia în 271, lasă zona deschisă mișcărilor gepizilor, hunilor, avarilor și slavilor, care străbat acest teritoriu între secolele V-VII. În ultimul secol al primului mileniu, regăsim zona bănățeană ca parte din voievodatele lui Glad și Menumorut, succedate în secolul X de voievodatul lui Ahtum. Religios zona depindea de Biserica Răsăriteană și de Patriarhia din Constantinopol⁴.

Stăpânirea maghiară pătrunde în secolul XI facilitând răspândirea catolicismului care se structurează administrativ în episcopate, în vreme ce, militar teritoriul este organizat în comitate: Caraș, Timiș, temporar Cenad și la nord de Mureș, Arad și Zărand, cărora li se adaugă mai târziu Banatul de Severin, iar după desființarea acestuia, Banatele de Lugoj și Caransebeș.

Începând cu secolul XIV, pericolul otoman se face simțit în zonă. Între 1541- sec XVIII, ocupația otomană transformă teritoriul cucerit în Pașalâcul Timișoarei (1552-1718) structurat în sangeacuri.

Etapa însă, care modifică substanțial numeroase sate din teritoriul bănățean este perioada ocupării Banatului de către Imperiul Habsburgic, care debutează cu prima jumătate a secolului XVIII. În acest răstimp istoric sunt aduse o serie de înnoiri, de la sistemul funciar, la organizare administrativă, militară, economică, demografică, până la modificarea și formarea de noi localități.

Includerea Banatului în Regatul României după Primul Război Mondial creează premisele pentru pătrunderea unei puternice influențe a structurilor centrale din București. Sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial aduce profunde mutații atât în sistemul proprietăților cât și la nivel social și economic⁵. Industrializarea urbană duce la exoduri masive către mediul urban, la care se adaugă o politică națională de creștere a populației urbane în detrimentul celei rurale cu până la 75% până în anul 2000⁶.

Cu toate acestea, ultimii 24 de ani au adus transformări poate chiar mai importante în evoluția satelor din Banat decât toate celelalte perioade istorice, inclusiv perioada comunistă. Declinul populației a

continuat până la abandonarea satelor în anumite zone, în vreme ce satele aflate în aria de influență a marilor orașe și-au sporit în mod exagerat intravilanul, transformându-se în cartiere-dormitor suburbane.

Așadar, există două categorii de sate în Banat, cele care cresc nefiresc, profitând de dezvoltări conjuncturale ale orașului din vecinătate, și cele care scad până la abandonare în condițiile în care sunt izolate sau aflate la distanțe considerabile de orașe importante.

În prima categorie, casele vechi sunt demolate și transformate în replici supradimensionate ale apartamentelor de la bloc, vopsite în culori țipătoare și protejate cu garduri înalte. Satele de acest tip încep să se transforme într-un soi de „gated communities”⁷ balcanice în care strada este redusă la minimul lărgimii necesare pentru trecerea unui automobil. Parcelările „la minut”, cu străzi înguste, fără nici un fel de utilități, vorbesc despre o practică retrogradă și mercantilă a urbanismului. În nici un timp istoric parcelarul rural nu a mai fost supus unei astfel de raționalizări meschine, în care strada devine un spațiu rezidual și nu coloana vertebrală a vieții sociale rurale cum este ea în mod tradițional. Un astfel de exemplu este cel al comunei Dumbrăvița, aflată în imediata vecinătate a orașului Timișoara, care și-a dublat populația în ultimii 10 ani⁸ în condițiile în care Timișoara a pierdut aproape 20-25% din populație din 1990. Această creștere a populației din Dumbrăvița se datorează evident faptului că foarte mulți timișoreni și-au construit case aici, chiar dacă continuă să lucreze și să trăiască în Timișoara. Administrația locală nu face decât să îmbrățișeze această situație, sporind artificial intravilanul prin noi Planuri Zonale de Urbanism, distrugând terenuri agricole și construind noi cartiere care nu pot supraviețui decât „parazitând” orașul Timișoara.

A doua categorie este cea a satelor aflate la o distanță destul de mare de un oraș important, pentru a dezvolta cartiere dormitor. Poziționarea este esențială: cu cât comunitatea este mai izolată, cu atât ea riscă mai mult să fie abandonată. Cu toate acestea, chiar și atunci când declinul demografic nu este consistent, satul se transformă masiv la nivel de parcelar construit. Satul românesc se „înnoiește”, se modernizează, modernizare pe care specialiștii în patrimoniu o privesc ca pe o pierdere irecuperabilă, în vreme ce antropologii o tratează ca pe o simplă transformare sau adaptare la context. Crivina de Sus, satul despre care vom vorbi în acest articol, este un sat care poate intra în această a doua categorie.

Multiplele cârmuiri și etnii care au străbătut și s-au

⁴ *Ibidem.*, p. 18.

⁵ *Ibidem.*

⁶ Un articol al lui Mircea Cardaș, *Probleme ale teritoriului în activitatea de sistematizare*, publicat în revista „Arhitectura”, nr. 3, în 1974, p. 15, preconiza că în anul 2000 orașele românești vor trebui să găzduiască 75% din populația țării. Statisticile contemporane dovedesc că îngrijorarea anilor '70 privind creșterea populației urbane s-a dovedit exagerată. În 2000 populația urbană a țării era de 52,7%, iar în 2008, 55%, aceasta în condițiile unui spor natural negativ. E interesant de văzut că studiile din anii '70 - '74 prevedeau o populație urbană de 20,9 milioane de locuitori, iar în realitate în 2000 populația urbană era doar de 12.244.598 locuitori.

⁷ Comunități securizate, echivalentul contemporan al cetăților medievale, în care populația bogată se închide față de restul orașului sau zonei locuite. Fenomenul citat începe să fie din ce în ce mai prezent în zonele în care există mari diferențe între nivelul de trai al diferitelor categorii sociale.

⁸ „Opinia Timișoarei” ediția online, *În ultimii 20 de ani, Timișoara s-a extins cu 1.000 de hectare!* 25.11.2011, <http://www.opiniatimisoarei.ro/in-ultimii-20-de-ani-timisoara-s-a-extins-cu-1-000-de-hectare-vezi-aici-in-cedirectii-si-cum-anume-a-crescut-orasul/25/11/2011>, accesat 08.12.2013.

așezat în acest teritoriu aulăsat, evident, urme în obiceiuri și cutume, dar și în felul de a construi. Tocmai de aceea se ridică întrebarea dacă fenomenul de abandonare totală a modului de locuire tradițional la care asistăm în perioada contemporană este într-adevăr o pierdere inestimabilă de patrimoniu construit, cum o privesc profesioniștii în arhitectură și urbanism, sau o etapă de transformare firească în evoluția unei anumite comunități așa cum o privesc anumiți antropologi. Răspunsul la această dilemă trebuie să fie unul nuanțat, iar pentru a înțelege brutalitatea acestor „înnoiri” contemporane în mediul rural bănățean vom analiza o comună relativ izolată din zona Făgetului, aflată la granița istorică a Banatului cu Ardealul. În acest sat pierdut printre păduri, în care până acum câțiva ani, când s-a amenajat șoseaua asfaltată, se putea cu greu ajunge iarna, te-ai fi așteptat să regăsești arhitectură vernaculară bănățeană pe un fundal bucolic. În realitate, comunitatea sătească s-a transformat profund, iar această transformare se reflectă în primul rând în arhitectură. Puținele case vechi rămase sunt fie abandonate, fie în proprietatea celor care nu sunt „în rând cu lumea”, adică nu au mijloacele economice de a le reconstrui.

Există oare o cale de a păstra caracterul arhitectural al unui sat, în vreme ce satul este adaptat tehnologic la contemporaneitate? Cum se poate păstra tradiția fără a transforma comunitatea într-un muzeu al satului? În mod evident răspunsul nu este unul simplu, dar există numeroase exemple în Europa de Vest și chiar în România pentru a susține un astfel de demers. În majoritatea discuțiilor privind conservarea comunităților rurale se aduce ca posibilă soluție dezvoltarea turismului, cu toate că există numeroase comune care nu au ce oferi călătorului. Și în fond, câte eco-pensiuni pot supraviețui cu adevărat în Banat?

Cu toate acestea, există idei, ele însă cer strategie și înțelepciune, la care se adaugă un factor fără de care orice demers regenerativ este sortit pieirii: implicarea comunității. Crivina de Sus ar putea fi un astfel de exemplu.

Crivina de Sus și atelierele interdisciplinare de vară

Crivina de Sus, despre care am pomenit deja în două rânduri este o comună situată la 20 de km de orașul Margina, în zona etnogeografică Făget, care corespunde bazinului superior al râului Bega. Zona locuită Făget este una tentaculară, învecinându-se la nord cu zona Lipovei, la vest cu zona Lugojului, la sud cu munții Poiana Ruscă, iar la est cu zona Deva – Hunedoara, fără ca delimitarea între aceste zone etnogeografice și zona Făgetului să fie una foarte clară. În acest areal, dominat de munți și păduri întinse, regăsim o varietate foarte mare de structuri planimetrice: zona de tranzit Lugoj - Deva cuprinde un șirag de așezări cu planimetrii geometrice și rețele rectangulare (Susani, Jupani, Mănăstur, Dumbrava, Românești), numeroase sate organizate liniar urmând cursul râului (Zolt, Jupânești, Baloșești, Tomești, Crivina

Fig. 1 - Localizarea comunei Crivina de Sus: hartă realizată de arh. Ioana Hariiga în cadrul proiectului "Cimitirul ca element în evoluția peisajului cultural"

de Sus, Nemeșești, Coșevița. Homojdia și mai ales Luncanii de Jos - unul dintre cele mai vechi exemple de sate de platou), planuri neregulate, de facturi diverse (Răchita, Bichiș, Bătești, Breazova, Coșava etc.). Până relativ recent, împrejurimile satelor erau împânzite de sălașe care au dispărut treptat datorită colectivizării și modernizării agriculturii⁹.

Fiind o zonă de graniță a Banatului istoric, Crivina și satele din jur au fost un creuzet de influențe atât din zona bănățeană, cât și din zona Ardealului, aflată în imediată vecinătate. Învăluită de dealuri împădurite, Crivina de Sus a fost și este o comunitate relativ izolată, drumul de acces, drumul județean Curtea-Poieni 684B, recent asfaltat, devenind adeseori impracticabil în iernile lungi și grele.

Crivina are 92 de numere poștale și aproximativ 208 de locuitori. Din pricina reliefului accidentat, vatra, atât din Crivina de Sus, cât și cele din satele învecinate, Pietroasa și Poieni, s-a dezvoltat de-a lungul văii râului Bega, la poalele munților Poiana Ruscă, în regiunea piemontană a dealurilor vestice ale acestui masiv. Vatra Crivinei de Sus se întinde pe o lungime de aproximativ 2 km, urmărind profilul râului, care se curbează undeva în zona mediană a satului, generând structural două părți distincte ale localității. Coloana vertebrală a localității este drumul principal care urmează cursul apei și care dictează organizarea spațială și dispunerea gospodăriilor. Relația, odată privilegiată, cu apa a fost distrusă printr-un dig supradimensionat de beton, construit recent, care a șters vechile trasee și relații vizuale între malul stâng și cel drept.

⁹ Teodor Octavian Gheorghiu, *op. cit.*, p. 236.

Studiul privind această comunitate a debutat la începutul verii 2013, culminând cu o tabără interdisciplinară de două săptămâni la mijlocul lunii iulie care a adus în Crivina de Sus studenți și profesioniști în domeniile arhitectură, urbanism, peisagism, restaurare (arhitectură, pictură și piatră), antropologi, etnografi, artiști, preoți etc. *Atelierele Interdisciplinare de Vară* de la Crivina de Sus sunt partea de fundamentare, prin detalierea unui studiu de caz al proiectului finanțat de AFCN¹⁰, „Cimitirul ca element în peisajul cultural”. Proiectul aflat la al doilea an de finanțare, și-a propus să carteze cimitirele ortodoxe rurale din Banat, într-o încercare de elaborare a unor norme de protecție în vederea unei eventuale clasări a cimitirelor valoroase.

Rezultatele studiului din anul acesta sunt succint surprinse, datorită economiei lucrării, în cartea „Cimitirul ca element în evoluția peisajului cultural. Recomandări de protecție a caracterului etnic în cimitirele rurale românești, sârbești și ucrainene din Banat”, avându-i ca autori pe Alexandru Ciobota, Raluca Rusu, Andrei Condoroș, Vladimir Obradovici¹¹, Teodor Octavian Gheorghiu, Nicoleta Mușat, Diana Belci și Ioana Hariga.

Tabăra însă, a fost gândită ca o sumă de ateliere interdisciplinare de arhitectură și urbanism, peisagism, restaurare de pictură și piatră, antropologie și studii culturale, având ca epicentru cimitirul vechi din Crivina de Sus care se dezvoltă în jurul celei mai vechi biserici de lemn atestată din Banat¹². Un sat izolat între păduri luxuriante de foioase, cu arhitectură tradițională veche, cu un cimitir cvasi-abandonat, cu o remarcabilă biserică necesitând lucrări urgente de consolidare, părea contextul perfect pentru ca toți acești specialiști să se întâlnească, pentru interdisciplinaritate și pentru a înțelege relațiile subtile între peisaj - organizare urbană - arhitectură - cimitir și comunitate.

Două concluzii s-au desprins din acest demers: una că trebuie colaborat cu comunitatea locală ca orice studiu să prindă cu adevărat viață, iar a doua concluzie, că din proiectul legat de cimitirele din Banat, care va merge pe făgașul său anul viitor dacă se repetă finanțarea AFCN, trebuie să se desprindă o ramură care să rămână la Crivina de Sus. Concluzia generală a fost aceea că suntem încă departe de a înțelege de ce aceste comunități sătești sunt atât de scindate când vine vorba de „modernizare” versus tradiție. Comunitatea din Crivina de Sus, care a devenit treptat implicată în activitățile atelierului interdisciplinar și cu care echipa a colaborat și a legat prietenii, trebuie să ne facă să înțelegem care sunt motivele pentru care este abandonată tradiția, așa cum o înțelegem noi. În schimb, specialiștii care au inundat

cimitirul și străzile din Crivina de Sus trebuie să-i facă pe localnici să înțeleagă de ce este valoros patrimoniul lor și mai ales cum trebuie el salvat.

Scurtă schiță istorică și urbanistică

1501¹³ – Crivina este amintită pentru prima dată documentar¹⁴ ca fiind proprietatea lui Ludovic și Ladislau Fiath.

1514 – Sunt menționate două localități, Also Kryvyna și Felso Kryvyna (Crivina de Sus și Crivina de Jos) după cum ne relevă o diplomă maghiară¹⁵. Nicolae Săcară¹⁶ ne spune că între 1514-1516 această zonă făcea parte din domeniul cetății Șoimoșului, stăpânit de contele George de Brandenburg, obținut prin căsătoria cu văduva lui Ioan Corvin.

1612 – 1617 - Krivina sau Krinnia este „prediu”¹⁷.

1670 – Conform unei monografii făcute în 1951¹⁸, Crivina de Sus datează abia din 1670, primii locuitori fiind „ciobani care se refugiaseră din alte părți pentru a se adăposti în această vale creată între munți”, ocupația primară a acestora fiind creșterea vitelor. Primul amplasament al satului pare să fi fost dealul Mugurești situat „în stânga de comuna Pietroasa de Sus, de unde s-a refugiat populația din cauza lipsei de apă, se poate constata și în prezent că sunt unele gropane în pământ care serveau drept pentru bordeie.”¹⁹. Din aceeași sursă aflăm că Crivina de Sus avea la înființarea sa 26 de locuitori.

1717 – Se înființează biserica²⁰, (după Ion Lotreanu, biserica se înființează abia în 1776). Conform tradiției locale și unor documente recente biserica cu hramul „Sf. Paraschiva”, care datează, conform inscripției din 1676, ar fi fost adusă de la Ilia, ca donație a unei văduve bogate către mărunta comunitate rurală ce număra în 1717 numai 10 case²¹.

1778 - Biserica este restaurată. Probabil că resta-urarea a însemnat refacerea, cel puțin parțială a vechiului lăcaș de cult de vreme ce, în 1946, în scrisoarea răspuns la chestionarul privind satele din Banat, inițiat

¹³ Această schiță istorică este detaliată în Alexandru Ciobotă, Raluca Rusu, Andrei Condoroș, Vladimir Obradovici et al., *Cimitirul ca element în evoluția peisajului cultural. Recomandări de protecție a caracterului etnic în cimitirele rurale românești, sârbești și ucrainene din Banat*, Ed. Înviearea, Timișoara, 2013, p. 81, cartea rezultată în urma cercetărilor din 2013.

¹⁴ Ioan Lotreanu, *Monografia Banatului*, Institutul de Arte Grafice „Țara”, Timișoara, 1935, p. 121.

¹⁵ Remus Crețan, *Dicționar toponimic și geografico-istoric al localităților din județul Timiș*, Ed. Universității de Vest, Timișoara, 2006, p. 120.

¹⁶ Nicolae Săcară, *Bisericile de lemn ale Banatului*, Ed. Excelsior, Timișoara, 2001, p. 48.

¹⁷ Remus Crețan, *op. cit.*, p. 120.

¹⁸ Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș (mai departe SJAN Timiș), fond Primăria comunei Pietroasa, ds. 105/1951, *Monografia satului Crivina de Sus*, p. 16. Modul în care este scrisă această schiță monografică, perioada și lipsa de referințe ne face să punem sub semnul întrebării unele dintre informațiile din această monografie.

¹⁹ Nicolae Săcară, *op. cit.*, p. 48.

²⁰ SJAN Timiș, *fond ds. cit.*, p. 16.

²¹ Nicolae Săcară, *op. cit.*, p. 48.

¹⁰ Administrația Fondului Cultural Național.

¹¹ Echipa de bază a proiectului din primul an ing. peis. Alex Ciobota, ing. peis. Raluca Rusu, ing. peis. Andrei Condoroș și arh. Vladimir Obradovici a fost lărgită în anul 2013.

¹² Există o inscripție în biserica din Crivina de Sus care amintește anul construcției ca fiind 1676. Ea a fost adusă în Crivina însă ceva mai târziu, probabil 1717.

de către Gheorghe Cotoșmanu în vederea unei eventuale monografii, preotul din Crivina scrie: „Biserica este făcută din lemn (bârne). Interiorul este tencuit cu pământ și vărut. Exteriorul este netencuit, a rămas așa de cum a fost construită. Bârnele de lemn înegrite (sic!) de scurgerea timpului dau impresia vechimii dela prima vedere; căci această biserică este cam veche fiind zidită la 1778”²².

1779 – Au loc primul botez înregistrat în Crivina, a patra cununie înregistrată (restul nu se pot descifra) și prima înmormântare înregistrată.

1869 – populația Crivinei este de 357 locuitori, toți fiind de confesiune ortodoxă²³.

1897 – se înființează școala din sat²⁴ - **cca sf. sec XIX** - „în trecut mai erau și alte naționalități cari erau funcționari și administrația Moșierului Grotcass Ernest von Brün (...) locuitorii satului erau supuși moșierului de mai sus menționat, erau servitori și munciau pentru un salariu minimal la acest moșier pentru a-și întreține familia, iar cei cari nu puteau ocupa serviciul la acest moșier lucrau la diferitele întreprinderi în păduri și confecționau unelte agricole din lemn pe care le transportau pe piețele orașului Lugoj și Timișoara ca furci de lemn, coade de secure, greble, și altele pentru care plăteau impozit Moșierului.”²⁵

1921 – Are loc prima împroprietărire a locuitorilor comunei. Majoritatea locuitorilor se ocupă cu agricultura, dar o mare parte muncesc la „coloana de căi ferate industriale Margina care trece prin acest sat”²⁶ și la pădure. În 1921, comuna are 334 locuitori și face parte din plasa Făget, județul Caraș-Severin²⁷.

Cca. 1920-1930 – Viața politică din Crivina este tutelată de partidele vremii, „din 1920 a avut influență Partidul lui Averescu, în urma faptului că a făcut prima împroprietărire a moșierului de mai sus menționat șeful partidului era Daniloni Sofroni, Marița Făbiuți, după aceea a fost Partidul Liberal Ionel Brătianu, al cărui șef era în sat Anghel Iosif și Barbu Ioan, iar în Mișcarea Legionară era șef Mestecăneanu Petru și Ioniță Petru.”²⁸

1935 – Satul are 279 de locuitori, 72 de case, două mori și hotar de 2457 jughere. Școala are un învățător. Crivina aparține de judecătoria din Făget, oficiul poștal este în Curtea de care aparține administrativ comuna, iar gara în Margina la o distanță de 19,32 km²⁹.

1951 – Școala din sat este frecventată de cca. 15-20

elevi, la care se adaugă 15 analfabeți care frecventează cursuri de alfabetizare în anumite seri³⁰.

1967-1968 – Biserica din sat este restaurată. „Întreaga construcție stă pe temelie și un soclu, realizate din piatră de carieră, prinsă cu mortar de var, datorate ultimei restaurări”³¹. În 1966, comuna face parte din raionul Făget cu 266 locuitori și aparține administrativ de comuna Pietroasa³².

1972 – Crivina face parte din județul Timiș, are 252 locuitori și aparține de comuna Pietroasa³³. În Schița de Sistematizare din 1971³⁴ vedem că localitatea are 68 de case, iar școala din sat are 18 școlari, în clasele I-IV, care studiază toți în aceeași sală cu un cadru didactic care locuiește în sat, restul de 12 elevi (V-VIII) merg la școala din Pietroasa. Căminul cultural este în construcție.

1992 – Crivina de Sus are 233 locuitori, dintre care numai 95 sunt ortodocși și 133 sunt neoprotestanți. Izolarea comunei și lipsa unui preot local constant a făcut ca populația să treacă în număr covârșitor la neoprotestantism.

2002 - 208 locuitori din care 51 ortodocși și 157 penticostali³⁵.

Deși atestată în 1501, este foarte posibil ca așezarea Crivina de Sus să fie mult mai veche, dealurile și văile care flanchează malurile Begăi ascund probabil urmele multor așezări abandonate, iar bătrânii din Crivina de Sus vorbesc despre asemenea bordeie părăsite ascunse prin adâncurile codrilor. Prima imagine cartografică care s-a păstrat este *Ridicarea Iosefină* (cca 1770), de unde observăm că satul a avut o evoluție liniară de-a lungul ambelor maluri ale râului. Este însă greu de depistat unde este exact vatra satului în condițiile în care atât cursul râului cât și locuințele au tot migrat. În *Ridicarea Franciscană*, cu aproape 100 de ani mai târziu, putem deja citi imaginea satului de astăzi. Poziția și forma lotului precum și referințele istorice, ne fac să credem că biserica și cimitirul se aflau în același loc ca și astăzi. În harta cadastrală cu terenurile aparținând satului Krivina din 1901³⁶, hartă aflată în posesia Primăriei Comunei Pietroasa, copie după cea din 1777, se pomenește despre existența unui cimitir cu biserică.³⁷

Nefiind supusă operațiunilor de sistematizare hasburgice, Crivina de Sus este una dintre acele prețioase comunități rurale care și-au păstrat intactă structura urbană. Modul de organizare al satului față de

²² SJAN Timiș, Colecția Cotoșmanu Gheorghe, ds.338/1943-1946, *Chestionar, Oficiul Parohial Crivina de Sus*, p. 3.

²³ Varga E. Arpad, *Statistică recensăminte după confesiune, jud. Timiș 1869 - 1992*.

²⁴ SJAN Timiș, fond Primăria Comunei Pietroasa, ds. 105/1951, f. 16, *Monografia satului Crivina de Sus*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Primăria Pietroasa, *Plan Urbanistic General comuna Pietroasa*, Proiectant Sc. Arhivova SRL, 1999, parte scrisă RLU p.13.

²⁸ SJAN Timiș, fond Primăria Comunei Pietroasa, ds. 105/1951, f. 16.

²⁹ Ioan Lotreanu, *Monografia Banatului*, p. 121.

³⁰ SJAN Timiș, fond Primăria Comunei Pietroasa, ds. 105/1951, f. 16.

³¹ Nicolae Săcară, *op. cit.*, p. 48.

³² SJAN Timiș, fond Primăria Comunei Pietroasa, ds. 105/1951, f. 16.

³³ Primăria Pietroasa, *Plan Urbanistic General Comuna Pietroasa*, parte scrisă RLU, p. 13.

³⁴ SJAN Timiș, fond Primăria Comunei Pietroasa, ds. 623/1971, f. 67, *Schița de Sistematizare a comunei Pietroasa*.

³⁵ Informație furnizată de Primăria Comunei Pietroasa.

³⁶ Primăria Comunei Pietroasa, *Krivina, térkép-másolata*, 1901, copie după harta cadastrală 1777, păstrată în Arhiva Națională Maghiară, 571/1901.

³⁷ *Ibidem*.

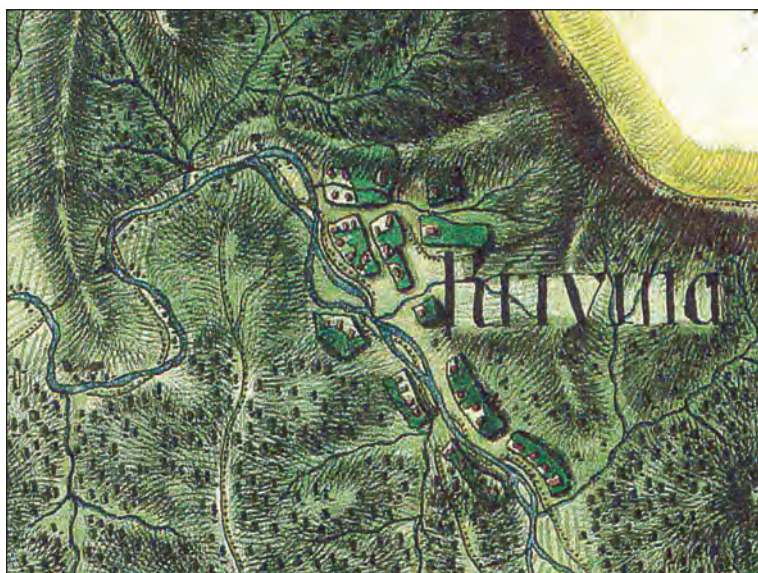

Fig. 2. Ridicarea topografică Iosefină cca. 1770

apă, al gospodăriilor față de drum și relația cu livezile și fânețele din jur, au fost puternic vătămate de construirea unui dig înalt de beton, care transformă râul într-un canal artificial și rupe legătura vizuală între cele două maluri.

Organizare urbană

Parcelare și loturi - Crivina de Sus are un parcellar specific satelor de deal și munte, care se dezvoltă de-a lungul unui curs de apă, cu o creștere liniară dictată de relieful accidentat. Loturile au forme diferite, unele fiind rectangulare, dispuse perpendicular față de direcția drumului, cu latura scurtă către apă, altele au forme neregulate datorită adaptării la relief. Structura generală este a unei șire spinale care se unduiește, față de care loturile se adaptează, preluând curbele și schimbările de direcții.

Conformarea gospodăriilor - La Crivina de Sus există, după cum am spus mai sus, o mare diversitate a loturilor, atunci când vine vorba de formă și dimensiune: de la loturi foarte lungi și înguste la loturi cu formă neregulată. Această situație se datorează, pe de o parte constrângerilor legate de relief, iar pe de alta, dezmembrărilor succesive. Dacă ar fi să clasificăm tipurile de ocupare a parcelei în Crivina de Sus, regăsim patru categorii majore³⁸:

1. **Front stradal închis** - unde casa cu dependințele sale ocupă tot frontul stradal, dezvoltându-se fie sub formă de U, sub formă de L, sau sub formă de insulă care ocupă toate laturile, dezvoltând o curte interioară cu trecere către grădina de zarzavaturi din spate.
2. **Casă și anexă la stradă** - casa și dependințele fiind poziționate perpendicular pe axul drumului, închiderea frontului realizându-se prin intermediul porților și al gardului care definește aliniamentul

³⁸ Aceste categorii sunt amintite în: Alexandru Ciobota, Raluca Rusu, Andrei Condoroș, Vladimir Obradovici et al., *Cimitirul ca element în evoluția peisajului cultural. Recomandări de protecție a caracterului etnic în cimitirele rurale românești, sârbești și ucrainene din Banat*, p. 88.

Fig. 3. Ridicarea topografică Franciscană cca. 1860

parcele.

3. **Front stradal parțial ocupat** - unde casa cu dependințe nu ocupă tot frontul, aici gardul și poarta devin elementele care reglează relația vizuală cu strada.
4. **Case retrase de la stradă** - din această categorie fac parte mai degrabă casele noi.

Materiale, tehnici de construcție și detalii specifice

Crivina de Sus este situată într-o zonă unde lemnul a existat din abundență din cele mai vechi timpuri; era firesc ca arhitectura tradițională să fie una a lemnului. Lemnul a fost, prin urmare, folosit deopotrivă pentru arhitectura civilă cât și pentru cea religioasă. În general, lemnul de esență tare, cum ar fi stejarul sau fagul (mai rar), este folosit pentru structura pereților, în vreme ce lemnul de brad, mai ușor, este folosit pentru șarpantă³⁹.

Sistemul constructiv folosit la Crivina de Sus este unul răspândit în multe zone unde lemnul este materialul principal de construcție, atât în Banat cât și în alte părți ale țării⁴⁰. Procedul de alcătuire al pereților din lemn, așezați pe „talpa” casei care stă la rândul ei pe o fundație de lespezi sparte, este fie cel în cununi de bârne culcate cu capăt rotund sau cioplite în patru muchii, fie în sistem „Fachwerk” (cu căței), cu schelet de lemn și umplutură tot de lemn⁴¹. Pereții de lemn sunt apoi tencuiți cu un amestec argilos și var.

Pe fațadă apar adeseori motive foarte interesante cum ar fi „dinții de lup” care de obicei încadrează conturul cornișei sau motivul „pomului vieții” pe care-l regăsim reprezentat în multe feluri atât pe fațadele caselor vechi cât și pe porți. Mai interesant însă, este un tip de tâmplărie de lemn decorată cu modele inspirate din „dinții de firiz”. Acest tip particular de tâmplărie, pe

³⁹ *Ibidem*, p. 103.

⁴⁰ Gheorghe Curinschi Vorona, *Istoria arhitecturii în România*, Ed. Tehnică, București, 1981, p. 57.

⁴¹ *Ibidem*.

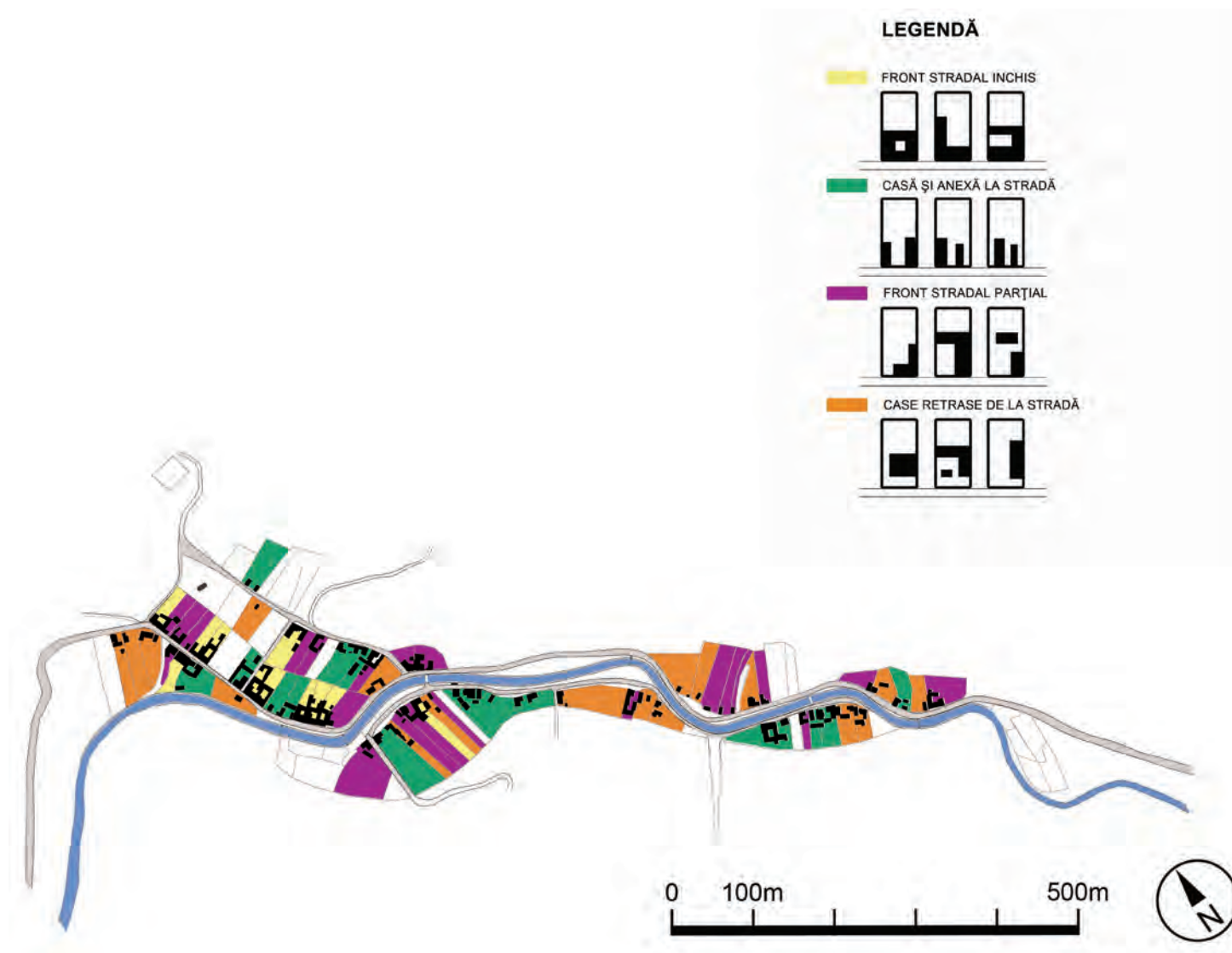

Fig. 4. Ocuparea parcelelor în Crivina de Sus; hartă realizată de arh. Ioana Hariga în cadrul proiectului Cimitirul ca element în evoluția peisajului cultural

care-l regăsim în mai multe locuri în Crivina de Sus, ne duce cu gândul la existența unui meșter local, despre care însă bătrânii satului nu-și amintesc.

Din păcate, majoritatea locuințelor vechi sunt fie abandonate, fie lăsate în paragină sau folosite ca depozite auxiliare, fie folosite ca adăposturi de animale. Unele dintre edificii au probleme serioase structurale și de stabilitate și cu o singură notabilă excepție, și-au pierdut de mult funcția de locuire.

Rămășițele locuirii tradiționale din Crivina de Sus

Din cele 92 de numere pe care le are satul numai 11 mai pot fi considerate locuințe tradiționale. Majoritatea caselor ascund în curte câte o anexă veche sau părți din casa tradițională, dar sunt foarte puține gospodării, care ar putea fi restaurate în întregime. În mod evident, nu există nici o preocupare pentru utilizarea caselor vechi, majoritatea fiind abandonate. Situația nu este una neobișnuită, satele românești și-au schimbat ades fața, iar arhitectura vernaculară este mai ușor de regăsit în muzee decât în sate. Totala abandonare a tradiției are foarte multe cauze, câteva dintre ele au fost explorate de colegii de la Universitatea de Vest din Timișoara în

frunte cu antropologul/etnologul Nicoleta Mușat. În mod interesant, pierderea patrimoniului construit rural, ceea ce pentru arhitecți și alți specialiști în patrimoniu pare o tragedie, este considerat de colegii antropologi drept o evoluție firească, o reacție a transformărilor care au avut loc în comunitate. După *Atelierele Interdisciplinare de Vară* de la Crivina de Sus a rămas dorința de a se continua studiul acestei comunități particulare. Este evident faptul că echipei de bază ar trebui să i se adauge și alți noi specialiști, poate în sociologie, pentru a înțelege de ce satul „se înnoiește” și dacă această „înnoire” s-ar putea realiza fără a se abandona total tradiția constructivă a locului.

Comunitate și patrimoniu

Comunitatea din Crivina de Sus a trăit din timpuri străvechi, nedocumentate, pe malurile Begăi, înconjurată de codri seculari, izolată de lume în iernile grele, adeseori în uitare și sărăcie. Izolarea a făcut ca această comunitate să-și păstreze neschimbate cutumele, ocupațiile și tradițiile. Codrul a fost sursa principală de venit și de materiale de construcție, care alături de agricultură și creșterea animalelor a asigurat subzistența acestei comunități. Chiar și în zilele noastre

Fig. 5. Casă tradițională din Crivina de Sus

Fig. 6. Casă și poartă tradițională

Fig. 7. Casă tradițională

Fig. 8. Poartă

Fig. 9. Anexă gospodărească

Fig. 10. Detaliu tâmplărie

FATADĂ COMPLEX Gospodăria 93

gospodăria nr. 93

IMAGINE NR. 12

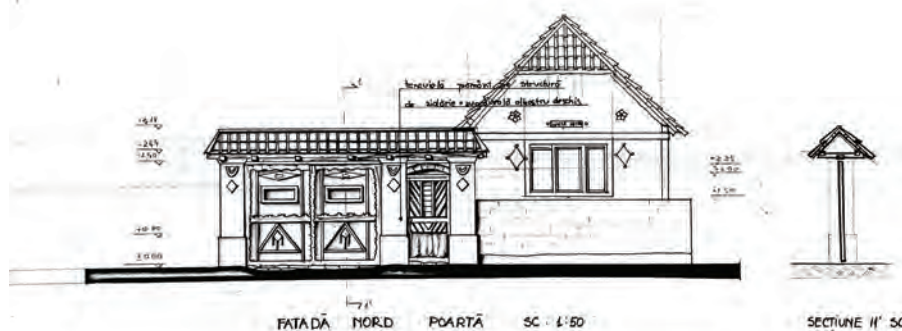
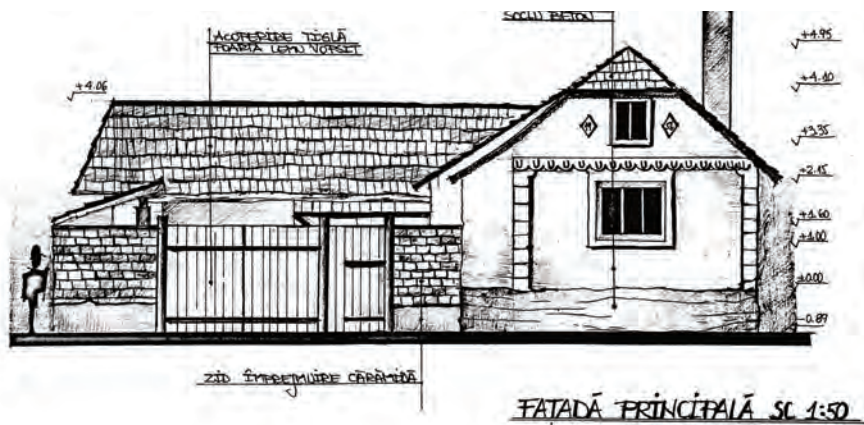

Fig. 11, 12, 13, 14. Relevée și schițe de gospodării realizate de studenți de la Facultatea de Arhitectură din Timișoara, în cadrul Atelierelor Interdisciplinare de vară de la Crivina, stud. Moldovan Mihai, Popa Milena, Șerbănescu Simona, Ionete Mihaela

comuna din care face parte Crivina de Sus este una cu cele mai bogate fonduri forestiere din Timiș.

Izolarea, însă, a produs o serie de efecte pe termen lung, mai ales din a doua jumătate a secolului XX. Crivina de Sus era considerată, tocmai datorită accesului anevoios, un loc de exil al preoților „muștrați”, motiv pentru care, o perioadă destul de lungă nici nu a existat un preot în sat. Izolarea și lipsa unui element esențial în viața satului, cum este slujba de duminică, prilej de reuniune a obștii sătenești, a făcut ca majoritatea locuitorilor să treacă la neo-protestantism. În mod fătis, dezarmant chiar, bătrânele satului recunosc că era greu să trăiești într-un sat unde nici duminica nu te puteai întâlni cu ceilalți la biserică.

Biserica din sat, monument de categoria A și cea mai veche biserică de lemn din Banat, abandonată de-a lungul anilor datorită lipsei unui preot în sat, iar acum cu probleme serioase de infiltrații ale apelor pluviale la nivelul acoperișului, a încetat de prea multă vreme să mai fie altceva pentru comunitate decât o clădire veche. Cimitirul din jurul său a avut aceeași tristă soartă.

Abandonarea locuirii tradiționale are cauze subtile și profunde, poate greu de înțeles de către un arhitect, și care merită explorate mai detaliat.

Lemnul care a dus la nașterea locuirii tradiționale în zonă a fost motivul bunăstării unor membri ai comunității, care au vrut să-și construiască locuințe aidoma celor de la oraș. Din interviurile colegei Nicoleta Mușat cu prilejul *Atelierelor Interdisciplinare de Vară* din iulie 2013, sesizăm că abandonarea locuirii tradiționale și construirea noilor case se datorează în mare parte dorinței de a fi în rând cu lumea. Casa mare, cu alte cuvinte, asigură un statut social în comunitate, iar „reînnoirea” casei înseamnă bunăstare materială. Acesta pare a fi adevăratul motiv al metamorfozării fondului locativ al satului Crivina de Sus. Locuințele vechi rămase sunt cele nelocuite, abandonate sau transformate în sălașuri de animale. Este întradevăr greu să-i sugerezi unui sătean să locuiască împreună cu toată familia sa în tradiționala casă de lemn cu două încăperi. Cu toate acestea, există o oarecare nostalgie a casei bătrânești, care era mai bună, cel puțin din punct de vedere al transferului termic, după cum ne spun câteva dintre persoanele intervievate, fiind răcoroasă vara și călduroasă iarna.

Nu numai localnicii sunt cei care înțeleg modernizarea prin abandonul locuirii tradiționale. Atât în Planul Urbanistic General din 1971⁴², cât și în cel din 1999⁴³, se vorbește în mod repetat de modernizarea comunei, modernizare însemnând asfaltare, asigurarea utilităților necesare, construirea unui dig și, bineînțeles, înlocuirea fondului locativ. În Planul Urbanistic General din 1971, ca reflexie a modei vremii, locuințele din lemn erau considerate de calitate inferioară față de casele din materiale „durabile” cum ar fi cele din cărămidă. Astăzi,

alternativa la casa din cărămidă din anii '70 a devenit vila supradimensionată, inspirată din apartamentul de la bloc, făcută din bolțari de beton cu acoperiș de tablă vopsită.

Concluzii

Este conștientă comunitatea din Crivina de Sus de valoarea patrimonială a arhitecturii vernaculare pe care o deține? În mod evident, nu. Probabil că prezența *Atelierelor Interdisciplinare de Vară* și a puzderiei de specialiști care au inundat satul, precum și legătura care s-a creat între obștea sătenească și noii veniți le-a atras atenția asupra faptului că „domnilor” de la oraș le plac „vechiturile”. Dacă acest lucru i-a făcut interesați de casele lor vechi, sau pur și simplu a fost catalogat ca o excentricitate a orășenilor, rămâne de văzut. Pentru a rupe, însă, proverbiala linie între teorie și practică, și a câștiga încrederea comunității, studenții și îndrumătorii lor au construit o poartă acoperită cu șindrila la intrarea în cimitirul vechi și o troiță din lemn sculptată⁴⁴, la intrarea în sat. Faptul că o parte dintre săteni au venit să ajute demonstrează cel puțin faptul că noii veniți le-au trezit simpatia și interesul.

Cu toate acestea, re folosirea caselor vechi, abandonate de ani și ani nu este o variantă pe care o văd posibilă. Ritmul reînnoirii și lipsa de interes a administrației locale și regionale nu oferă prea multe speranțe. Acest lucru prevestește faptul că dispariția locuirii tradiționale va fi mai mult accelerată decât intențiile renovatoare și discursurile pro-patrimoniu. În acest context documentele privind protejarea, conservarea și punerea în valoare a patrimoniului rural elaborate de Uniunea Europeană⁴⁵, par absolut derizorii pentru Crivina de Sus. Cu toate acestea, exemplul deja notoriu al comunei Rimetea din județul Alba, care a restaurat 48 de locuințe tradiționale și a primit prestigiosul premiu pentru patrimoniu Europa Nostra, arată că alternative există. Bineînțeles, pentru ca aceste alternative să devină realitate este nevoie de instituții publice bine avizate, strategie, resurse financiare și mai ales multă voință politică.

Poate Crivina de Sus deveni un model pentru județul Timiș și regiunea Banatului? Este greu de răspuns la această întrebare, însă resemnarea și acceptarea descompunerii satului tradițional, totala dispariție a arhitecturii vernaculare nu poate fi o alternativă viabilă. Ar fi păcat ca în 10 ani Crivina de Sus să arate aidoma cartierelor dormitor din comunele periurbane, ar fi o nedreptate pentru frumusețea și sălbăticia peisajului care înconjoară acest sat.

⁴² SJAN Timiș, fond Primăria Comunei Pietroasa, ds. 623/1971.

⁴³ Primăria Pietroasa, *Plan Urbanistic General Comuna Pietroasa*, parte scrisă RLU.

⁴⁴ Troița din lemn a fost sculptată de sculptor Florin Lăzărescu în cele două săptămâni ale taberei interdisciplinare de la Crivina de Sus.

⁴⁵ *Guide Européen d'observation du patrimoine rural CEMAT*, Conseil de l'Europe, 13e CEMAT (2003) 4, <http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/cemat/versionguide/Francais.pdf>, accesat 15.12.2013.

Notă: Fotografiile și hărțile sunt realizate de echipa de proiect *Cimitirul ca element în evoluția peisajului cultural*

BIBLIOGRAFIE:

Surse arhivistice

Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Timiș, Colecția Cotoșman Gheorghe, ds. 265/1941-1942, *Chestionar, Biserici de lemn*; ds. 338/1943-1946, *Chestionar, Oficiul Parohial Crivina de Sus*.

Idem, fond Primăria Comunei Crivina, ds. 2/1926, ds. 5/1926, ds. 7/1933-1935, ds. 8/1933-1938, ds. 12/1939-1940, ds. 14/1941, ds. 15/1942; ds. 105/1951, *Monografia satului Crivina de Sus*; ds. 623/1971, *Schița de Sistematizare a comunei Pietroasa*; ds. 688/1974, *Studiu estimativ privind îmbunătățirea condițiilor de scurgere în zona localităților Pietroasa, Crivina și Poieni*, Oficiul de Gospodărire a Apelor Timiș, nr. 65, 1974.

Studii urbanistice

Primăria Pietroasa, *Plan Urbanistic General Comuna Pietroasa*, Proiectant SC. Arhinova SRL, 1999.

*** *Guide Européen d'observation du patrimoine rural CEMAT*, Conseil de l'Europe, 13e CEMAT (2003) 4, <http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/cemat/versionguide/Francais.pdf>, accesat 15.12.2013

Lucrări generale și speciale

Alexandru Ciobota, Raluca Rusu, Andrei Condoroș, Vladimir Obradovici et al., *Cimitirul ca element în evoluția peisajului cultural. Recomandări de protecție a caracterului etnic în cimitirele rurale românești, sârbești și ucrainene din Banat*, Ed. Învierea, Timișoara, 2013.

Crețan, Remus, *Dicționar toponimic și geografico-istoric al localităților din județul Timiș*, Ed. Universității de Vest, Timișoara, 2006.

Gheorghiu, Teodor Octavian, *Locuirea tradițională rurală din zona Banat-Crișana, Elemente de istorie și morfologie, protecție și integrare*, Ed. Eurobit, Timișoara 2008.

Curinschi-Vorona, Gheorghe, *Istoria arhitecturii în România*, Ed. Tehnică, București, 1981.

Lotreanu, Ioan, *Monografia Banatului*, Ed. Institutul de Arte Grafice „Țara”, Timișoara, 1935.

Săcară, Nicolae, *Bisericile de lemn ale Banatului*, Ed. Excelsior, Timișoara, 2001.

Varga, E. Arpad, *Statistică recensăminte după confesiune, jud. Timiș 1869 - 1992*, <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erdstat/tmfel.pdf>, accesat 26.10.2013

Idem, *Statistică recensăminte după limba maternă, respectiv naționalitate, jud. Timiș 1880 - 2002*, <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erdstat/tmetn.pdf>, accesat 26.10.2013.

Hărți

Krivina, térképmásolata, 1901, copie după harta cadastrală 1777, păstrată în arhiva națională maghiară, 571/1901, Arhiva Primăriei Comunei Pietroasa.

Ridicarea topografică Iosefină (Josephinische Landesaufnahme 1769-1770).

Ridicarea topografică Franciscană (Zweite oder Franziszeische Landesaufnahme 1806-1869), cca 1860.